

De persoonlijke aanval als wezenlijk kenmerk van het parlementaire debat

Een analyse aan de hand van de geschiedenis van 'onparlementair taalgebruik' in de Tweede Kamer

Carla Hoetink

TVT 42 (2): 169–187

DOI: 10.5117/TVT2020.2.005.HOET

Abstract

The Personal Attack as Essential Characteristic of Parliamentary Debating. An Analysis on the Basis of the History of 'Unparliamentary Language' in the Dutch Lower House

Personal attacks abound in Dutch parliamentary history. This article considers personal insults and character attacks as an intrinsic part of parliamentary debate. But how widespread is the phenomenon? What forms of ad hominem arguments can be distinguished in the history of Dutch parliamentary debate? When and to what extent do parliamentarians deem the abusive attack acceptable? Drawing on a rich source of language ruled to be unparliamentary in Dutch parliament from 1934 until 2001, the article will reflect on the complicated nature of personal attacks within the context of parliaments: often condemned as indecent, yet appreciated as a cunning debating strategy.

Keywords: ad hominem argumentation, parliamentary discourse, parliamentary debate, parliamentary history, rhetoric

1 Inleiding

Alle zaken waarover het Nederlandse parlement discussieert en besluit zijn terug te vinden in de *Handelingen der Staten-Generaal*, die een woordelijk verslag bevatten van elke plenaire vergadering. Voormalig premier Willem

Drees, die zijn loopbaan aan het Binnenhof ooit begon als stenograaf, heeft eens opgemerkt dat de benaming *Handelingen* wat vreemd aandoet 'omdat het verslag in overwegende mate geen daden maar woorden weergeeft' (Drees, 1975, p. 275).

Vanuit taalkundig perspectief echter is de benaming juist heel treffend. Parlementaire debatverslagen zijn immers uitstekend te bestuderen als taalhandelingen of -daden. Kamerleden hebben met hun uitlatingen een doel en willen een effect sorteren: de overtuigingen en meningen van toehoorders over bepaalde politiek-maatschappelijke vraagstukken beïnvloeden, hen in beweging brengen, overhalen bepaalde keuzes wel of niet te maken, en tot handelen aansporen (Ilie, 2016, p. 134; Van Haaften, 2017, p. 187).

Doorgaans gebeurt dat in overeenstemming met de regels, conventies en normen die in het parlementaire debat gelden en die overeenkomsten vertonen met de regels van de pragma-dialectische argumentatietheorie (Van Haaften, dit themanummer; Van Haaften, 2017). Maar niet altijd. In deze bijdrage draait het om het 'onparlementaire' taalgebruik: parlementaire taalhandelingen eerder gericht op confrontatie dan op toenadering, meer op accentuering van het politieke geschil dan op oplossing daarvan. De aandacht richt zich op de persoonlijke aanval, als een veel voorkomende en specifieke vorm van onparlementair taalgebruik: de taalhandeling of discussiezet die tot doel heeft de politieke tegenstander te beschadigen, in een poging hem of haar buiten de discussie te plaatsen.

Het perspectief is in dit artikel in de eerste plaats historisch en contextueel. Interdisciplinair onderzoek heeft al laten zien dat een contextuele benadering van waarde is voor een goed begrip van de functies, doelstellingen en maatschappelijke impact van parlementair discours. Parlementaire taaluitingen maken namelijk deel uit van een breed repertoire aan communicatieve praktijken in een parlement – zowel verbaal als non-verbaal. Parlementaire taaluitingen zijn bovendien steeds het resultaat van een wisselwerking tussen de intenties en persoonlijke rolopvattingen van de spreker, de interactie met zijn publiek en de parlementaire cultuur: de formele en informele regels van het debat, retorische tradities en historisch gegroeide opvattingen over goede politiek (Vgl. Schulz & Wirsching, 2012 en Ilie, 2010b).

In het meeste onderzoek naar politieke taal van linguïsten en zeker ook historici ligt de nadruk op parlementaire taalconventies: hoe het parlementaire debat zich, met oog voor verschillen en overeenkomsten tussen parlementaire culturen, heeft ontwikkeld tot een gestandaardiseerde, geritualiseerde en geformaliseerde communicatiepraktijk (Steinmetz, 1993;

Mergel, 2002; Te Velde, 2015a). Er is ook onderzoek gedaan naar vooral de hedendaagse sociale, strategische en retorische functies van normoverschrijdend parlementair taalgebruik (bijv. Ilie, 2001; 2004; 2010a; Van Haaften 2011; 2012) Taalwetenschappelijke analyses van onparlementair taalgebruik in meer historische periodes zijn schaars: Graham's (2016) studie over onparlementair taalgebruik in het Nieuw-Zeelandse parlement tussen 1890-1950 behoort tot de weinige linguïstische studies over een verder terug gelegen periode. Een ideaalnorm voor parlementaire discussie, zo betoogt zij, is politiek-institutioneel gezien vooral een nuttige fictie die bewust in stand wordt gehouden door regels en ordehandhaving (Graham, 2016). Grahams onderzoek sluit aan bij de politiek-historische studies naar onparlementair taalgebruik van wat parlementariërs zelf als ontoelaatbaar beschouwden, als spiegel van impliciete normen van gepast gedrag en de historische en culturele bepaaldheid van taalnormen in de politiek (Bootsma & Hoetink, 2006; Turpijn, 2008; Tanja, 2010; Hoetink, 2018; Te Velde, 2019). Dat is ook hier de doelstelling. Wat is de rol van de persoonlijke aanval in het Tweede Kamerdebat in de negentiende en twintigste eeuw? Concreet richt dit artikel zich op drie vragen: (1) Sinds wanneer ervaart de Tweede Kamer de persoonlijke aanval als een 'probleem' en welke regels zijn tegen dit 'probleem' in stelling gebracht? (2) Welke patronen kenmerken de persoonlijke aanval in de geschiedenis van het Nederlandse parlementaire debat? Daartoe wordt geput uit een rijke historische collectie van parlementaire taalhandelingen die als 'ontoelaatbaar' zijn gekwalificeerd, hetzij door de voorzitter van de Tweede Kamer, hetzij door de getroffen tegenstander zelf. En (3): Waarom komt de persoonlijke aanval in het parlementaire debat relatief vaak voor? Wat zien parlementariërs als haar retorische functie?

Alvorens deze vragen te behandelen, zal worden uitgediept welke betekenis vanuit taaltheoretisch perspectief aan onparlementair taalgebruik kan worden toegekend.

2 De persoonlijke aanval als onderdeel van geritualiseerde confrontatie

Het parlementaire debat is, als gezegd, te beschouwen als een cultuurspecifieke en sterk gestandaardiseerde, geritualiseerde en geformaliseerde communicatiepraktijk. In navolging van Aristoteles hebben de taalwetenschappers Paul Chilton en Christina Schäffner betoogd dat politieke communicatie verbonden is aan gedeelde waarden en normen over wat

de groep als goed en kwaad, nuttig en schadelijk, gepast en ongepast beschouwt (Chilton & Schaffner, 2002, p. 2).

Voor het parlementaire debat laat Ilie (2010b) zien dat in de Britse en het Zweedse parlementen een tamelijk strikt gedefinieerd repertoire aan aanspreekvormen wordt gevolgd. De conventies in beide parlementen verschillen wezenlijk. Waar persoonlijke aanspreekvormen in de Zweedse *Riksdag* gemeengoed zijn, hanteren Britse MPs deze nauwelijks; Britse parlementariërs gebruiken veelvuldig genderspecifieke aanspreekvormen, Zweedse zelden. Deze voorkeuren laten zich uit institutionele, culturele en contextuele verschillen verklaren (Ilie, 2010b).

Het parlement is niet alleen een besluitvormingsorgaan met gedeelde waarden en normen, maar ook een 'theater van onenigheid' waar de meest uiteenlopende staatkundige, economische, sociale en culturele opvattingen tegenover elkaar staan (Schulz, 2012, p. 257; Hoetink, 2108, p. 62-63). Beter dan Aristoteles past hier Chantal Mouffes (bijv. Mouffe, 2005) vaak aangehaalde stelling dat politiek niet zozeer draait om consensus, maar vooral om conflicten, verschil en onenigheden.

Van Haaften heeft in dit verband treffend opgemerkt dat parlementariërs simultaan een 'double game' spelen (Van Haaften, 2011, p. 360-361), gericht op twee typen publiek die deels verschillend taalgebruik verwachten en vereisen. Parlementariërs spreken in de vergaderzaal voor andere parlementariërs en bewindslieden, maar tegelijkertijd voor een bredere publiek. Tot het rechtstreekse publiek behoren de fysiek aanwezige toehoorders op de tribune en in de coulissen; tot het virtuele publiek behoren het electoraat, de eigen achterban, de mensen in de samenleving en de media.

In het spel van Kamerleden onderling en met de regering zijn algemeen geaccepteerde procedures en taalconventies onmisbare middelen voor het sluiten van compromissen. Vooral in dit spel komt het gestileerde en geritualiseerde karakter van het parlementaire debat tot uitdrukking, met vaste aanspreekvormen, orde van spreken en jargon. In het aanspreken van de eigen achterban en het bredere publiek wordt het debat meer bepaald door vooraf bedachte spitsvondigheden, spontane interventies en geërgerde uitroepen. In de polemiek bij het uitvechten van conflicten bedienen parlementariërs zich juist van strategieën en mechanismen die de gevestigde taalnormen oprekken of zelfs ondermijnen.

Dergelijke aanvallen gebeuren vaak bewust met de bedoeling om als belediging herkend te worden, zowel door de aangevallen persoon als het bredere publiek. Ilie spreekt om die reden van 'institutionally ritualised confrontational interaction'. (Ilie, 2004, p. 53) Onparlementair taalgebruik

is dan ook geen inbreuk op de sterk gestandaardiseerde en geritualiseerde communicatiepraktijk in een parlement, maar een kenmerkend onderdeel daarvan. Of zoals Graham in navolging van Ilie opmerkt: ‘A “healthy” level of “rhetorical incivility” is intrinsiek aan het parlementaire debat (Graham, 2016, p. 207-208).

Ook in het Nederlandse parlementaire debat staat de persoonlijke aanval op gespannen voet met de institutionele normen en conventies. Zoals Van Haften mede op basis van studies naar de Nederlandse parlementaire (debat)cultuur in kaart heeft gebracht, behoort tot die normen de verwachting dat Kamerleden zakelijk en niet persoonlijk argumenteren (Van Haften, 2012; Te Velde, 2015b).

Deze parlementaire conventie correspondeert met de discussieregels binnen de pragma-dialectiek. Hoewel een persoonlijke aanval daarbinnen niet per definitie een onredelijke discussiezet is, kan zij de oplossing van een verschil van mening belemmeren – en daarmee resulteren in drogredelijkheid. Een spreker die een persoonlijke aanval inzet, overtreedt de Vrijheidsregel. De argumentatie richt zich niet meer op de inhoud van andermans standpunt, maar op diens persoon – een *argumentum ad hominem*. De opponent wordt in feite het recht ontzegd om zich nog verder in de discussie te mengen. Het is daarmee ook een retorische techniek die over het hoofd van de rechtstreeks aangesproken tegenstander vooral gericht is op het overtuigen van een publiek. (Van Eemeren en Snoeck Henkemans, 2016, p. 27, 94-97; Van Haften, 2017, p. 183).

Taalwetenschapper José Plug constateert met een vergelijking van *ad hominem* argumentaties in het Nederlandse en Europese parlement over de jaren 2000-2005 dat de persoonlijke aanval in het parlementaire debat gelegitimeerd is zolang de spreker zijn publiek weet te overtuigen van de validiteit van zijn of haar argument. De ruimte voor deze argumentatiestrategie wordt volgens Plug sterk beïnvloed door de mogelijkheden die het institutionele kader biedt om zich te verweren en de steun van de voorzitter van de vergadering, aanwezigen in de zaal en zelfs het publiek. De ruimte voor debaters om staande de vergadering te bediscussieren wat zij als (on)redelijk ervaren, kan de beoordeling in belangrijke mate sturen. Nederlandse parlementariërs kunnen op grond van het vergaderreglement meer rechtstreeks ‘verhaal halen’ dan hun Europese collega’s die pas aan het slot van een debat kenbaar mogen maken dat ze een argumentatie als onredelijk hebben ervaren. Tweede Kamerleden kunnen op elk moment het debat onderbreken voor een ‘persoonlijk feit’. Dit laatste leidt volgens Plug bij Kamerleden tot strategisch manoeuvreren,¹ om niet meteen verweeten te worden onredelijk te zijn (Plug, 2010).

Kenmerkend voor parlementaire conflicten is, dat over de redelijkheid van parlementair taalgebruik geen overeenstemming hoeft te bestaan. In het vervolg van deze bijdrage zullen daarom de drie eerdergenoemde vragen over het problematische karakter, de vormen en de betekenis van de persoonlijke aanval historisch verder worden uitgewerkt. Te beginnen met de vraag sinds wanneer en in hoeverre de persoonlijke aanval als een 'probleem' wordt ervaren.

3 Het 'persoonlijk feit' door de jaren heen

De norm van zakelijk argumenteren behoort tot de oudste conventies van het Nederlandse parlement. Zakelijk, eerbiedwaardig en harmonieus overleg gold al in de Staten-Generaal van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën (1588-1795) als noodzakelijke voorwaarde voor overeenstemming tussen de provincies. De politieke legitimiteit van de Republiek stond in de Staten-Generaal altijd op het spel en vroeg om voortdurend strategisch manoeuvreren. (Lauret, 2018, p. 123-133).

Revoluties, regimewisselingen en wijzigingen in het staatsbestel lieten deze norm opvallend ongemoeid terwijl de Nederlandse Staten-Generaal toch veranderde van een besloten federaal bestuurscollege van provinciale gezanten tot een openbare nationale volksvertegenwoordiging van gekozen representanten. Harmonie, waardigheid en bedaardheid bleven kernwaarden van gepast gedrag, net als het beschermen van de persoonlijke eer. Hoe levendig en gepassioneerd een vertegenwoordiger ook de belangen van het volk mocht verwoorden, de eerbaarheid van zijn opposenten behoorde hij te respecteren.

Interessant genoeg stond de bevoegdheid van de voorzitter om in te grijpen bij beledigende uitlatingen niet in de eerste reglementen van de Staten-Generaal van het Koninkrijk der Nederlanden uit 1814-1815. Het uiterst beknopte Reglement van Orde van de in 1815 ingestelde Tweede Kamer bevatte zelfs geen enkele bepaling over de orde van de plenaire vergadering. Ook de functie van voorzitter was in 1815 bewust klein gehouden. Veel meer dan de vergadering bijeenroepen en 'al de Leden behoorlijke gelegenheid' geven 'hunne bedenkingen voor te dragen' hield zijn voorzitterschap formeel niet in (Turpijn, 2005, p. 418; Pippel, 1950).

Het verhaal wil dat de eerste afgevaardigden in de Staten-Generaal van het jonge Koninkrijk zich de noodzaak van dergelijke maatregelen in het geheel niet konden of wilden voorstellen. Met het idee van een openbare vergadering had de meerderheid ook grote moeite. Men kon zich niet

voorstellen 'hoe dat zulk eene openbare tentoonstelling tot iets anders geschikt kan zijn dan tot voldoening der nieuwsgierigheid bij eenige weinigen en van de zucht bij anderen, om door welbespraaktheid uit te schitteren'. De Belgen die zich in 1815 bij de Noordelijke Nederlanders voegden, hadden veel meer neiging om zich retorisch te etaleren. Mede om die reden zouden zij openbaarheid van de Tweede Kamervergaderingen afdwingen (Te Velde, 2015b, p. 170-171).

Tot aanscherping van de institutionele regels voor de orde van de vergadering leidde dat echter niet. Tot in het midden van de negentiende eeuw zou de Kamervoorzitter nauwelijks mogelijkheden hebben om op te treden tegen onwillige leden. De 'hoogmogende heren' achtten zichzelf tot voldoende zelfbeheersing en beraadslaging op niveau in staat. Mede onder invloed van een aantal geruchtmakende incidenten in de jaren 1840-1850 zou die zelfgenoegzaamheid echter aangetast raken. De worsteling tussen vrijheid en regulering bleek goed bij de eerste grootschalige herziening van het Reglement van Orde in 1841-1842. Bij deze gelegenheid kende de Tweede Kamer haar voorzitter bevoegdheden toe die impliciet en expliciet ook de persoonlijke aanval adresseerden, het recht een spreker tot de orde te roepen en het woord ontnemen als deze afweek van de beraadslaging, en om, indien 'ter handhaving van de orde noodzakelijk', de vergadering voor een uur schorsen. De Kamervoorzitter kon nu woordenwisselingen afkapen die zich meer op de man dan op de zaak richtten. De voorgestelde aanvulling om een spreker tot de orde te roepen indien deze zich 'beledigend uitdrukte' tegenover zijn medeleden of de ministers, verwierp de Tweede Kamer echter. 'Men beschouwde de veronderstelling, dat zoiets zou kunnen plaats hebben in een *Nederlandse* Staatsvergadering, op zich zelve reeds als beledigend', schreef een latere commentator (Pippel, 1950, p. 15; Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal (HTK) 1841-1842, Bijl., p. 45 en 50-51).

Het nieuwe reglement verschafte de Tweede Kamerleden wél het nieuwe middel om op elk willekeurig moment de beraadslaging te onderbreken voor een 'persoonlijk feit'. J.R. Thorbecke zelf, de grondlegger van de moderne Nederlandse grondwet en voorman van de liberalen, had het begrip kort voor de bewuste reglements-aanpassing in het Nederlandse parlement geïntroduceerd. Op 1 september 1840 wilde Thorbecke zich revancheren tegen een aantijging aan zijn adres van een van zijn conservatieve opposenten, Jhr. Mr. M.W. de Jonge van Campens Nieuwland. Deze jurist had Thorbecke daags ervoor verweten in het lopende grondwetsdebat een veel radicalere toon aan te slaan dan in diens eerder gepubliceerde *Aantekening op de Grondwet*.

De heer De Jonge van Campens Nieuwland: De hoogleraar zelf zou aan hetgeen hij vroeger heeft betoogd ontrouw zijn geworden. (HTK 1840, p. 125)

Hier nam de persoonlijke aanval de vorm aan van het in twijfel trekken van de consistentie van de spreker – een klassiek voorbeeld van de *tu quoque*-variant van het *argumentum ad hominem*, waarmee de geloofwaardigheid van de tegenstander ondermijnd wordt door een tegenstrijdigheid met in dit geval eerder gedane beweringen aan het licht te brengen. Die zet liet Thorbecke zich niet welgevallen:

De heer Thorbecke: Ik heb vooraf te spreken over een, zoo ik het dus mag noemen, persoonlijk feit. [...] Ik spreek hoogst ongaarne van mij zelve; doch moet daarop een woord zeggen en zou dit reeds gisteren hebben gedaan, zoo niet de haast, welke de vergadering bezielde om te sluiten, mij had verhinderd. Het zijn niet mijne redenen, welke de spreker aantastte, maar mijn persoon. [...] Ik houd staande, dat de redenen, die mijne, in deze Kamer verklaarde, overtuiging besturen, uit dat boek volledig kunnen worden afgeleid.

Als hij in zijn boek al een andere visie had verkondigd – wat hij tegenspraak – dan zag Thorbecke daar geen been in:

Doch al ware dit anders, zoude men niet mijne vrijheid, volgens eene nu verkregene overtuiging te handelen, moeten eerbiedigen? Zoude het niet veeleer verwijt verdienen, wanneer iemand zich, bij het onderzoek dezer hooge aangelegenheid, door zijne vroegere woorden gebonden rekende? (HTK 1840, p. 132)

Dat Thorbecke zich – officieel voor het eerst in de geschiedenis van de Tweede Kamer – beklaagde over een ‘persoonlijk feit’, bewees dat zijn conservatieve opponent een essentieel punt had geraakt. In de parlementaire politiek was het aankaarten van inconsequentie een geldig en erkend argument. Omwille van betrouwbaarheid en integriteit werd aan een standvastige en consistente houding grote waarde toegekend. Opportunistische politieke ‘weerhanen’, die herhaaldelijk van standpunt veranderden of hun beginselen opzijzetten voor politiek gewin, konden in de Tweede Kamer op hoon rekenen (Tanja, 2010, p. 217-223).

Wat als een persoonlijk feit mocht worden aangekaart, moest de geschiedenis in 1840 nog uitwijzen. Uit de formulering van de bepaling noch uit de beraadslaging over de reglementsherziening bleek wat de Tweede Kamer hier precies onder vatte. Een persoonlijk feit, zei men later, was een klacht van een lid over een hem persoonlijk aangedane behandeling, bijvoorbeeld

‘een belediging tegenover hem geuit’, of ‘onjuiste of ongepaste mededelingen’ over hem gedaan. Zo breed als die omschrijving was, zo breed blijken ook de gevallen in de praktijk. De bijbel met precedënten uit de negentiende en begin twintigste-eeuwse Tweede Kamer van het hoofd van de griffie J.G. Pippel, geeft voorbeelden van insinuaties van inconsistentie tot beschuldigingen van machtsmisbruik en vriendjespolitiek en voorbeelden van laatdunkendheid jegens anderen (Pippel, 1950).²

Een incident rond een beschuldiging van laster zou de Tweede Kamer in 1846 tot het inzicht brengen dat zelfverweer niet zaligmakend was. Op 19 februari van dat jaar had Kamerlid E.W. van Dam van Isselt de goede trouw van minister van Financiën F.A. baron van Hall zozeer in twijfel getrokken, dat de laatste hem van kwaadsprekerij beschuldigde. ‘Indien zoo iets buiten deze vergadering gezegd was, zou ik het voor laster verklaren.’ Van Dam van Isselt eiste op zijn beurt dat de minister dit verwijt zou terugnemen: ‘Ik verklaar plegtig, dat ik hem anders niet meer waardig zal houden, om de plaats te bekleeden, die...’ Op dat punt vroeg de voorzitter het Kamerlid terug te keren naar het onderwerp van de beraadslaging; meer kon hij op grond van het reglement niet doen. Van Dam van Isselt gehoorzaamde, maar kwam aan het einde van de vergaderdag op het voorval terug. Het Kamerlid daagde de minister uit voor een duel, opdat ‘bij niemand onzekerheid kan bestaan omtrent hetgeen een op die wijze beledigd man te doen staat’ (Bootsma & Hoetink, 2006, p. 14-15; HTK 1845-1846, p. 166, 175 en 178).

Hoewel het voorval kon worden geschikt, moest de Tweede Kamer erkennen dat de disciplinaire maatregelen van de Tweede Kamervoorzitter ontoereikend waren. Op initiatief van Thorbecke werd daarom het eerder verworpen voorstel om de voorzitter te kunnen laten optreden tegen beledigingen alsnog in het Reglement van Orde opgenomen. In 1849 zou deze bevoegdheid nog enigszins worden uitgebreid: de voorzitter mocht voortaan een spreker bij elke ordeverstoring of belediging, óók tegenover personen die geen lid van de Kamer waren, vermanen en tot de orde roepen. Thorbecke: ‘De onderstelling dat in deze vergadering nooit iemand eene beledigende uitdrukking bezigen zal, mogen wij ieder van ons, het Reglement mag ze niet aannemen.’ (HTK 1848-1849, p. 299)

In het interbellum, in 1919 en opnieuw in 1934, zou het Reglement van Orde nog verder worden aangescherpt. Vanaf 1934 mocht de Tweede Kamervoorzitter zelfstandig Kamerleden vanwege beledigende uitdrukkingen, ordeverstoring, schending van de geheimhouding of aansporen tot onwettige handelingen, het woord ontnemen en, bij voortdurende ordeverstoring, voor een dag schorsen. Bovendien kon hij nu ontoelaatbaar geoordeelde uitlatingen uit het officiële verslag van de vergaderingen schrappen.

Deze bevoegdheid zou de voorzitter blijven behouden tot 2001, totdat de Kamer besloot dat de maatregel in het mediatijdperk weinig zin meer had. Ze was inmiddels ook een dode letter geworden: in 1993 had de voorzitter voor het laatst van zijn schrapbevoegdheid gebruik gemaakt (Hoetink, 2018, p. 146-147; Bootsma & Hoetink, 2006, p. 15-27).

4 Vormen van persoonlijke aanvallen in de parlementaire geschiedenis

De Stenografische Dienst bewaarde de ontoelaatbaar geoordeelde uitspraken, die bekend kwamen te staan als de 'lijken', en de verzameling berust nu in de archieven van het parlement (Bootsma & Hoetink, 2006, p. 43).³ De ruim 450 gevallen van verwijderde woorden en passages tussen 1934 en 2001 bevatten veel uitspraken waarvan het normoverschrijdende achteraf nog maar moeilijk te begrijpen valt – zeker zonder gedegen begrip van de toenmalige context. Desalniettemin biedt de collectie een uniek inzicht in vijftien jaar aan parlementaire beledigingen. Het 'uiten van beledigingen' vormde, samen met de uitspraken die zich laten kwalificeren als 'insinuaties of beschuldigingen', verreweg de meest omvangrijke categorie in het lijkendossier.

Meestal waren de beschuldigingen en beledigingen direct gericht tegen collega-Kamerleden, de Kamer in haar geheel of bewindslieden. Maar ook bevriende mogendheden en 'derden', zoals ambtenaren of maatschappelijke organisaties, moesten het ontgelden. De voorzitter beschermde de tweede categorie in het bijzonder, omdat zij zich niet in de vergaderzaal tegen de aantijgingen konden verdedigen. Bewindslieden genoten om die reden eveneens extra bescherming, ook omdat het 'gemeen overleg' tussen regering en parlement niet in gevaar mocht worden gebracht. In het onderlinge verkeer tussen Kamerleden was in het algemeen de meeste ruimte voor de persoonlijke aanval, mits onderdeel van een argumenterend betoog.

Verwijten van onoprechte motieven

De meest voorkomende variant van de persoonlijke aanval was het verwijt van onoprechtheid: het in twijfel trekken van de goede trouw van de tegenstander en de motieven achter diens standpunt. Deze vorm doet sterk denken aan de *circumstantial*-variant van het *argumentum ad hominem*. Vooral in de jaren tussen de beide wereldoorlogen kwam de voorzitter veelvuldig in opstand tegen de veronderstelling dat de regering of een ander Kamerlid 'leugens verkocht' of handelde 'te kwader trouw'. Verwijten als

zou de opponent zich schuldig maken aan 'demagogie' of 'misleiding' konden eveneens op een interventie rekenen.

Toen het communistisch Tweede Kamerlid Lou de Visser in februari 1939 zijn tegenpool van de NSB Marchant et d'Ansembourg van 'demagogie' had beschuldigd, kreeg hij dwingend van de Kamervoorzitter te verstaan: 'U moogt in het betoog van de geachte afgevaardigde geen element van kwa-de trouw leggen. Spreekt u van onjuiste beweringen, dat is zeer neutraal.' De passage met het woord 'demagogie' werd geschrapt (HTK 1938-1939, p. 1312). Aan een strikte definitie van de *circumstantial*-variant van de ad hominem-drogreden voldeed De Vissers uitlating misschien niet, maar toch werd ze als een persoonlijke aanval ervaren. Het in twijfel trekken van de woorden en daden van de politicus was een geoorloofde debatstrategie, maar tegen zinspelingen op onheuse persoonlijke intenties trad de Kamervoorzitter op.

Tot ver in de jaren 1980 bleef dit praktijk. Ook Tweede Kamerleden van gevestigde partijen, die met veel minder argwaan werden beluisterd dan de communisten of de leden van de NSB, moesten uiterst omzichtig manoeuvreren om een tegenstrever van onoprechtheid te kunnen beschuldigen. Voorzitter Dolman, preses van 1979 tot 1989, rekende insinuaties in de trant van welbewuste misleiding, gedraai, chanteren of leugens, tot het schenden van de persoonlijke integriteit. 'Dan debatteer je niet meer, maar je pleegt karaktermoord. En in een instituut dat van het debat moet leven, is dat per definitie ontoelaatbaar' (Bootsma & Hoetink, 2006, p. 169).

Verwijten van ongeloofwaardigheid

Onder de geschrapte passages bevinden zich ook verwijten van ongeloofwaardigheid, aanvallen op gedrag, keuzes, uitspraken enzovoorts in een recent of verder verleden. Deze vorm van 'ontoelaatbaar' taalgebruik heeft veel weg van het *tu quoque*-argument, zoals we eerder ook al zagen in de aantijging van Van Campens Nieuwland aan het adres van Thorbecke in het grondwetsherzieningsdebat van 1840 (zie paragraaf 3).

Een incident rond deze variant deed zich voor in juli 1953, met in de hoofdrol opnieuw een communist. Aanstichter van de felle woordenwisseling was de Tweede Kamervoorzitter zelf, de katholieke jurist L.G. Kortenhorst. Met een knipoog naar zijn publiek constateerde Kortenhorst dat er bij de communisten zowaar sprake leek van onderlinge verdeeldheid. Zij stonden anders toch bekend als een eensgezind en gesloten blok? CPN-woordvoerder Wagenaar schoot met onverholven woede in de tegenaanval:

Wagenaar (CPN): Ik verzoek u, onvriendelijke reacties bij u te houden. Die zouden wij ook kunnen geven; dat kunnen wij evengoed als u.

De Voorzitter: Dat moet u eens proberen.

De heer Wagenaar: Dat zult u dan wel zien. Niet, dat wij die weg willen, maar ik wil u er op wijzen, dat dit mogelijk is. Wij vinden het ook niet aangenaam, met u op goede voet te staan.

Om hier op hoge toon nog aan toe te voegen: 'want wij staan met geen enkele collaborateur op goede voet!' Wagenaar verwees naar Kortenhorsts controversiële opvatting uit 1945 dat de collaboratie van het Nederlandse bedrijfsleven in Nederland tijdens de bezetting eerder begrip dan kritiek verdiende. Wagenaars jij-bak haalde het verslag niet. Bijna obligaat stelde Kortenhorst vast dat de laatst uitgesproken woorden 'uiteraard' zouden worden geschrapt. Diens eigen 'kwinkslag', die toch ook trekken had van een jij-bak en op dat moment geen enkel argumentatief doel diende, bleef wél in het verslag staan. In de wetenschap dat hij steun genoot van de rest van de Kamer, liet Kortenhorst de CPN uitrazen en verdere beledigingen aan zijn adres passeren (HTK 1952-1953, p. 945; *Het Vrije Volk*, 23 juli 1953).

Belediging van de persoon achter de politicus

Een derde, nauw aan bovenstaande voorbeeld verwante vorm van persoonlijke aanval, betreft het in het debat betrekken van persoonlijke achtergronden, persoonlijke levenssfeer en persoonskenmerken van de tegenstander. Deze aanvallen lijken het midden te houden tussen de directe aanval door middel van belediging (de *abusive*-variant) en de indirecte aanval door verdachtmaking van de motieven van de tegenstander in kwestie (de *circumstantial*-variant).

De meest typische voorbeelden hiervan staan op conto van Hans Janmaat van de rechts-extremistische Centruumpartij (vanaf 1989 Centrumdemocraten). Als een van de laatste Kamerleden liep hij nog geregeld tegen een schrapping aan. Janmaat had een bijzondere voorliefde voor het discrediteren van tegenstanders op grond van hun persoonlijke identiteit. Vooral collega's van buitenlandse komaf moesten het ontgelden, zoals minister Ernst Hirsch Ballin – zoon van een gevluchte joodse Duitser – en staatssecretaris Dzsingisz Gabor, die van Hongaarse origine was. Met regelmaat trok Janmaat de integriteit en nationale gezindheid van deze en andere allochtone politici in twijfel.

In september 1993 richtte Janmaat nog eens zijn pijlen op GroenLinks-fractievoorzitter Paul Rosenmöller. Tijdens een debat over een gewelddadig uiteengeslagen studentendemonstratie die in mei had plaatsgevonden, meldde Janmaat wel te begrijpen waarom Rosenmöller moeite had met het optreden van de politie:

Janmaat (Centrumdemocraten): Ik kan mij dat wel voorstellen, afgaande op het verhaaltje dat u heeft gehouden, want u heeft meegelopen en u had het niet verwacht, en u denkt dat al uw politieke vriendjes heel fatsoenlijke jongetjes zijn, maar dat zijn ze niet! Vandaar dat u dit hier staat te verdedigen. (HTK 1992-1993, p. 6990)

Janmaats aanval hier heeft het meest weg van een *circumstantial ad hominem*: hij suggereert dat Rosenmöllers standpunt in het debat ingegeven was door persoonlijke motieven, met oog op de GroenLinks-achterban binnen de linkse studentenbeweging. Impliciet lijkt hij ook de integriteit en betrouwbaarheid van Rosenmöllers karakter in twijfel te trekken.

Met het ontoelaatbaar verklaren van de aantijging tegen Rosenmüller viel het laatste lijk van de Centrumdemocraten, tevens het allerlaatste in de parlementaire geschiedenis.

5 Waardering voor de persoonlijke aanval

Onder invloed van incidenten heeft de Tweede Kamer zich periodiek bezonnen op de grenzen van het vrije parlementaire debat. Meestal werd zij tot deze zelfreflectie gedwongen door (nieuwe) afgevaardigden die zich niet aan de bestaande regels en conventies hielden, en afwijkende opvattingen hadden over hun rol als volksvertegenwoordiger en de functie van het debat. Dat gebeurde in het midden van de negentiende eeuw, in het interbellum, in de late jaren 1960 en meest recent sinds 2002-2006 (Hoetink, 2015, p. 426-435).

Voor een goed begrip van de hedendaagse kritiek op de toon van het debat en met name de persoonlijke aanvallen daarin, zijn vooral de verschuivingen in de late jaren 1960 in het parlementaire debat inzichtgevend. In deze periode groeide de waardering voor een meer persoonlijke, op herkenbaarheid en afspiegeling gerichte stijl van debatteren die zich niet altijd even goed liet verenigen met de meer 'klassieke' negentiende-eeuwse opvatting van de parlementaire vergadering als plaats van overleg en onderhandeling. Deze verschuiving hing samen met een groter verlangen in de samenleving naar openheid, toegankelijkheid en democratisering van de politiek en een toegenomen belangstelling voor de persoon van de politicus, mede onder invloed van een afnemende gezagsgetrouwheid van de journalistiek. In de Tweede Kamer zelf wilde een nieuwe generatie volksvertegenwoordigers zich inzetten voor een zelfbewuster parlement dat zijn controlerende rol uiterst serieus nam. Het progressieve, linkse deel van de

Tweede Kamer wilde vanuit die ambitie de Tweede Kamer meer inzetten als doorgeefluik van maatschappelijke zorgen en noden en wilde zich door polarisatie profileren en herkenbaar maken voor de kiezer, zodat die bij de stembus ook echt wat te kiezen had (Hoetink, 2018, p. 351-387, 415-416).

In die context kwam er waardering voor een directere debatstijl, niet alleen in campagnetijd maar ook in de nationale vergaderzaal. Ontvoogding en democratisering schiepen meer ruimte voor een kritisch rechtstreeks debat, deels zelfs over de persoon van de politicus (Bootsma & Hoetink, 2006, p. 149-150.) Een illustratie hiervan vormde de steun van D66 voor de Boerenpartij-afgevaardigde Nico Verlaan in het najaar van 1969, toen deze met de Kamervoorzitter in conflict was gekomen door een Zuid-Hollandse burgemeester met zoveel woorden een corrupte figuur te noemen. Op het moment dat voorzitter Van Thiel Verlaan gelastte zijn 'beledigende qualificatie' terug te nemen, mengde D66-Kamerlid Minne Dijkstra zich in de discussie.

Dijkstra (D66): Mijnheer de Voorzitter! Ik wil vooropstellen, dat ik het met de betoogtrant van de heer Verlaan niet zo erg eens ben, maar ik vraag mij ook af, of dit de juiste procedure is. Als de heer Verlaan man en paard wil noemen, geloof ik niet, dat hem op dit punt het woord kan worden ontnomen.

(HTK 1969-1970, p. 844-845)

Vanaf de late jaren 1960 ontstond er meer ruimte voor scherp en oppositioneel debat, waarvan de persoonlijke aanval als argumentatiestrategie onderdeel uitmaakte.

Desondanks zou het bewaken van het parlementaire proces steeds terugkeren als begrenzing. De gedachte daarachter had de voorman van de conservatieve Christelijk-Historische Unie, A.F. de Savornin Lohman al eens mooi verwoord in reactie op de tierende SDAP-afgevaardigde J.H.A. Schaper in 1910, toen de revolutionaire socialisten nog bepaald niet tot de salonfähige stromingen in het parlement behoorden. Schaper was uit zijn vel gesprongen van woede toen hem het recht op repliek was onthouden. 'Smerige bende, dompers ben jelui!', had hij de rest van de Kamer toegeschreeuwd. De volgende dag nam hij revanche door de vergadering met hoofdelijke stemmingen te traineren. Nu was het de beurt aan De Savornin Lohman om in woede te ontsteken:

Wil men [...] 's lands belang schaden, wil men de Kamer daardoor belachelijk maken voor het geheele land, wil men haar beletten tot stand te brengen hetgeen behoort tot stand te worden gebracht, dan komt dat uitsluitend op

rekening van die heeren, die meenen, dat hun partij alleen recht heeft van bestaan, dat de geheele Kamer buigen moet voor een klein groepje sociaal-democraten, die meenen van ons goetrouwig Reglement van Orde misbruik te mogen maken, ten einde de behandeling van 's lands zaken tegen te houden.

Volgens een dergelijke redenering botsten aansporingen om levendigheid in het parlementaire debat te brengen steevast op de grondgedachte dat de parlementaire democratie werkbaar moest blijven, en de Tweede Kamer tot resultaat moest komen. Een waardig parlement was een effectief parlement.

De sinds 1842 verder uitgebreide bevoegdheden van de voorzitter om het parlementaire debat tegen persoonlijke beledigingen en beschuldigingen te beschermen, getuigen van een ambivalente waardering voor op de persoon gerichte stijl van argumenteren en redeneren. Meest consequent is de Tweede Kamer gebleken in haar afwijzing van verwijten van onoprechtheid, bewuste leugens, misleiding en chantage. Ongefundeerde insinuaties in die richting stonden gelijk aan karaktermoord. Ook zinspelingen op persoonlijke eigenschappen die geen argumentatief doel dienden, of het nu ging om de etnische, religieuze of beroepsmatige achtergrond van de opponent, konden door de tijd heen op brede afkeuring rekenen. In het midden van de negentiende eeuw golden dergelijke persoonlijke aanvallen nog als hoogst onfatsoenlijk en het Nederlandse parlement onwaardig, na de Tweede Wereldoorlog vooral als ondemocratisch.

Tegelijkertijd onthullen de talrijke incidenten rond persoonlijke aanvallen die zich sinds de negentiende eeuw hebben voorgedaan, op zijn minst dat er ook in het Nederlandse parlementaire debat speelruimte bestond om het debat op de persoon van de opponent te richten. Het Reglement van Orde zorgde enerzijds voor begrenzing, maar nodigde anderzijds ook uit om die grenzen op te zoeken

Moderne parlementaire politiek, zeker democratische politiek, draait om de betrouwbaarheid en geloofwaardigheid van bestuurders en vertegenwoordigers. Controle hierop was, naar een woord van Thorbecke, de heilige 'pligt' van het parlement (HTK 1854-1855, p. 144). Dat vereiste soms een stijl en een directheid die buiten de vergaderzaal, in het normale sociale verkeer, onbetamelijk zouden worden gevonden. Zelfs binnen de parlementaire vergadering was het dansen op een dun koord om de Kamervoorzitter, de medeleden en de rest van het publiek van de redelijkheid van het persoonlijke argument te overtuigen.

Anders dan in de *zero-sum*-cultuur van het Britse parlement, was het in de Nederlandse debattraditie juist de kunst de woorden zo te kiezen dat

niemand zich direct gevloerd voelde. De vele eufemismen die Kamerleden en ministers in de afgelopen twee eeuwen bedachten om hun tegenstanders in het debat een onoprechte houding aan te wrijven, vormen hiervan een treffend bewijs. De Tweede Kamervoorzitter dacht zelfs over de meest geschikte formulering mee. Bij de herdenking van het overlijden van oud-Kamervoorzitter Dolman, op 31 januari 2018, haalde premier Rutte het iconisch geworden ordedebatje tussen voorzitter Dolman en diens partijgenoot Marcel van Dam uit 1979 aan, dat precies deze kunst etaleerde.

Minister Rutte: Ik heb de Handelingen over het Woningbouwprogramma 1980 er nog eens bij gepakt, met Marcel van Dam.

“De voorzitter tegen Van Dam: Het woord ‘leugen’ kan ik niet toestaan.

Hoogstens kunt u zeggen dat hetgeen er staat naar uw mening op gespannen voet staat met de waarheid.

De heer Van Dam: Laat ik het dan zo zeggen: het tegendeel van de waarheid heb ik zelden zo pregnant onder woorden gebracht gezien.”

De voorzitter: Ik hoop dat duidelijk is wat het verschil is. Een leugen is een bewuste daad en het tegendeel van de waarheid is uw oordeel. Dat is dus heel iets anders.”

Prachtig. Ja, Geert, een andere tijd. (HTK 2018-2019, vergadernr. 48, item 2, p. 2)

6 Conclusie

Historisch gezien dankt de persoonlijke aanval haar onredelijke imago in Nederland aan de bestuurlijke overlegcultuur uit de tijd van de Republiek. Ook later bleef men de persoonlijke aanval als een ‘probleem’ ervaren. Het feit dat het om volksvertegenwoordigingen ging die juist leefden van kritische discussie en politieke representatie van maatschappelijke tegenstellingen, deed aan deze opvatting weinig af.

Zo zijn zakelijkheid en fatsoen altijd kernwaarden van het Nederlandse parlementaire debat gebleven. Daaruit volgt de taal- en stijlnorm dat de nadruk op argumentatie en overtuiging behoort te liggen, niet op retorische effectiviteit. In meta-discussies over (on)parlementair taalgebruik geeft de gevestigde orde in de Tweede Kamer daarvoor steeds dezelfde twee argumenten: het pragmatische argument dat het parlementaire debat uiteindelijk moet uitmonden in besluitvorming, en het morele argument dat de onderlinge discussie het aanzien en de waardigheid van het parlement niet mag schaden.

De historische voorbeelden van onparlementair taalgebruik in dit artikel bevestigen dat de Nederlandse parlementaire taalconventies enige speelruimte lieten, maar dat de persoonlijke aanval door de jaren heen veelal negatief werd beoordeeld. In dat opzicht vertoont het parlementaire debat raakvlakken met de regels voor kritische argumentatieve discussie uit de pragma-dialectiek. In de meeste persoonlijke aanvallen die tussen 1934 en 2001 ontoelaatbaar zijn verklaard, zijn kenmerken terug te vinden van de drie varianten van de drogreden *ad hominem* zoals de pragma-dialectiek die onderscheidt: de *abusive*, de *circumstantial* en de *tu quoque*. Meest voorkomend is de *argumentum ad hominem tu quoque*, het verwijt van ongeloofwaardigheid op grond van veronderstelde tegenstrijdigheden in het standpunt van de opponent. Dit laat zich goed verklaren uit de eis van consistentie die van cruciaal belang wordt geacht voor het vertrouwen van burgers in het proces van vertegenwoordiging en besluitvorming, en dus voor de legitimiteit van de politiek. De vereiste van integriteit is nauw hieraan verbonden.

Het belang van geloofwaardigheid en betrouwbaarheid maakte tegelijkertijd dat Tweede Kamerleden het – tot op zekere hoogte – legitiem vonden om elkaar en de leden van het kabinet op dit punt de maat te nemen. Dit was geoorloofd zolang het gefundeerd en op ‘ernstige wijze’ gedaan werd, zoals de voorstellers bij de invoering van de schrapbepaling in meer algemene zin over scherpe argumentaties opmerkten. De ordehandhavende bevoegdheden van de Kamervoorzitter en de mogelijkheid voor sprekers om zich te beroepen op een persoonlijk feit, waren daarvoor de waarborg. De Kamerleden die de kunst van het ‘ernstig’ argumenteren beheersten, kortom, mochten zich retorisch van deze vorm van persoonlijke aanval bedienen.

Noten

- 1 Zie voor een uitgebreide uiteenzetting van deze theorie Van Eemeren (2018).
- 2 De historische gevallen van een persoonlijk feit zijn een *Fundgrube* die nog verder moet worden uitgediept. De digitalisering van de parlementaire Handelingen opent daartoe nieuwe mogelijkheden, al leveren de thans beschikbare technieken nog veel onzuivere resultaten op. Een eerste inventarisatie van de hits levert voor de Tweede Kamer over de periode 1815-2000 niettemin een veelbelovend aantal van ruim 400 unieke resultaten op, tegenover niet meer dan ongeveer 50 unieke treffers voor de Eerste Kamer (sic!). Met dank aan student-assistent Emiel Geurts.
- 3 Tenzij anders verwezen, is onderstaande gebaseerd op een hernieuwde analyse van het lijkendossier, voortbouwend op Bootsma & Hoetink (2006), in het bijzonder hoofdstuk 2.

Bibliografie

- Bootsma, P., & Hoetink, C. (2006). *Over lijken. Ontoelaatbaar taalgebruik in de Tweede Kamer*. Amsterdam: Boom.
- Chilton, P., & Schäffner, C. (2002). Introduction: themes and principles in the analysis of political discourse. In Chilton, P., & Schäffner, C. (red.), *Politics as text and talk. Analytic approaches to political discourse* (pp. 1-41). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Drees, W. (1975). *Het Nederlandse parlement vroeger en nu*. Naarden: Strengholt.
- Eemeren, F.H. van (2018). *Argumentation theory: A pragma-dialectical perspective*. Cham: Springer.
- Eemeren, F.H. van & Snoeck Henkemans, A.F. (2016). *Argumentatie. Inleiding in het analyseren, beoordelen en houden van betogen*. Groningen/Houten: Wolters-Noordhoff.
- Graham, R. (2016). *Withdraw and apologise: A diachronic study of unparliamentary language in the New Zealand Parliament, 1890-1950*. Proefschrift Victoria University Wellington, Nieuw-Zeeland.
- Haafte, T. van (2011). Parliamentary Debate and Political Culture: The Dutch Case. In T. van Haafte, H. Jansen, J. de Jong & W. Koetsenruijter (red.), *Bending Opinion. Essays on persuasion in the public domain* (pp. 349-368). Leiden: Leiden University Press.
- Haafte, T. van (2012). Norm en taal in politiek Den Haag. In M. Hildebrandt & M. Foblets (red.), *Liber Amicorum René Fokué* (pp. 631-645). Brussel: Groep de Boeck NV.
- Haafte, T. van (2017). Strategic maneuvering with presentational choices in Dutch parliamentary debate. In F.H. van Eemeren & P. Wu (red.), *Contextualizing in Pragmatic Dialectics* (pp. 177-192). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Hoetink, C., & Bootsma, P. (2006). *Over lijken. Ontoelaatbaar taalgebruik in de Tweede Kamer*. Amsterdam: Boom.
- Hoetink, C. (2015). Tussen traditie en modernisering. De Tweede Kamer op het breukvlak van de eenentwintigste eeuw. 1983-2015. In R. Aerts et al. (red.), *In dit Huis. Twee eeuwen Tweede Kamer* (pp. 409-436). Amsterdam: Boom.
- Hoetink, C. (2018). *Macht der gewoonte. Regels en rituelen in de Tweede Kamer na 1945*. Nijmegen: Vantilt.
- Ilie, C. (2001). Unparliamentary Language: Insults as Cognitive Forms of Ideological Confrontation. In R. Dirven, R. Frank & C. Ilie (red.), *Language and Ideology. Volume II: Descriptive Cognitive Approaches* (pp. 236-262). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Ilie, C. (2004). Insulting as (un)parliamentary practice in the British and Swedish parliaments. A rhetorical approach. In P. Bayley (red.), *Cross-cultural perspectives on parliamentary discourse* (pp. 45-86). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Ilie, C. (2010a). Introduction. In C. Ilie (red.), *European parliaments under scrutiny. Discourse strategies and interaction practices* (pp. 1-25). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Ilie, C. (2010b). Strategic uses of parliamentary forms of address: The case of the U.K. Parliament and the Swedish Riksdag. *Journal of pragmatics*, 42, 885-911.
- Ilie, C. (2016). Parliamentary Discourse and Deliberative Rhetoric. In P. Ilhalainen, C. Ilie & K. Palonen (red.), *Parliament and Parliamentarism. A Comparative History of a European Concept* (pp. 133-146). New York/Oxford: Berghahn.
- Kuitembrouwer, J. (2010). *De woorden van Wilders en hoe ze werken*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Lauret, L. (2018). Respecting the Order and Liberty of Deliberations. Continuity of meeting practices in the Dutch States General (c. 1750-1830). *BMGN – Low Countries Historical Review*, 133, 122-145.
- Leeuwen, M. van (2015). *Stijl en politiek. Een taalkundig-stilistische benadering van Nederlandse parlementaire toespraken*. Utrecht: LOT.

- Mergel, T. (2002). *Parlamentarische Kultur in der Weimarer Republik. Politische Kommunikation, symbolische Politik und Öffentlichkeit im Reichstag*. Düsseldorf: Droste.
- Mouffe, C. (2005). *On the political*. Abingdon: Routledge.
- Oddsens, J. (2012). *Pioniers in schaduwbeeld. Het eerste parlement van Nederland 1796-1798*. Nijmegen: Vantilt.
- Parlementsredacteur. (23 juli 1953). CPN-ers krijgen kous op de kop. Humor niet hunsterkste zijde... *Het Vrije Volk*, p. 2.
- Pippel, J.G. (1950). *Het Reglement van Orde van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Zijn geschiedenis en zijn toepassing*. Den Haag: Staatsdrukkerij.
- Plug, J. (2010). Ad-hominem arguments in the Dutch and the European Parliaments. Strategic manoeuvring in an institutional context. In C. Ilie (red.), *European Parliaments under Scrutiny* (pp. 305-328). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Schulz, A. (2012). Vom Volksredner zum Berufssagittor. Rednerideal und parlamentarische Redepraxis im 19. Jahrhundert. In A. Schulz & A. Wirsching (red.), *Parlamentarische Kulturen in Europa. Das Parlament als Kommunikationsraum* (pp. 247-267). Düsseldorf: Droste.
- Schulz, A. & Wirsching, A. (2002). *Parlamentarische Kulturen in Europa. Das Parlament als Kommunikationsraum*. Düsseldorf: Droste.
- Steinmetz, W. (1993). *Das Sagbare und das Machbare. Zum Wandel politischer Handlungsspielräume – England 1789-1867* (Sprache und Geschichte, Bd. 21). Stuttgart: Klett-Cotta.
- Tanja, E. (2010). *Goede politiek: de parlementaire cultuur van de Tweede Kamer, 1866-1940*. Amsterdam: Boom.
- Turpijn, J. (2005). Het gezag van 'mijnheer de voorzitter' in de parlementaire cultuur van de negentiende eeuw. *BMGN – Low Countries Historical Review*, 120, 417-434.
- Turpijn, J. (2008). *Mannen van gezag: de uitvinding van de Tweede Kamer 1848-1888*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Velde, H. te (2015a). *Sprekende politiek. Redenaars en hun publiek in de parlementaire gouden eeuw*. Amsterdam: Prometheus.
- Velde, H. te (2015b). Staten-Generaal en parlement. De welsprekendheid van de Tweede Kamer. In R. Aerts, C. van Baalen, J. Oddsens, D. Smit & H. te Velde (red.), *In dit huis. Twee eeuwen Tweede Kamer* (pp. 167-191). Amsterdam: Boom.
- Velde H. te (2019). De taal van Geert Wilders en de parlementaire cultuur. In: G. Voerman & K. Vossen (red.), *Wilders gewogen. 15 jaar reuring in de Nederlandse politiek* (pp. 231-249). Amsterdam: Boom.

Over de auteur

Carla Hoetink is politiek historicus en universitair docent bij de afdeling Geschiedenis van de Radboud universiteit. Zij heeft zich gespecialiseerd in de cultuur en taal van politiek. Samen met Peter Bootsma publiceerde zij in 2006 het boek *Over Lijken. Ontoelaatbaar taalgebruik in de Tweede Kamer*. Amsterdam: Uitgeverij Boom. In september 2018 verscheen van haar hand *Macht der gewoonte. Regels en rituelen in de Tweede Kamer na 1945*. Nijmegen: Uitgeverij Vantilt.

